

Intelligence tijdens de Koude Oorlog

Door prof. dr. Bob de Graaff bij de presentatie van het boek "*Een Zee van Geheimen*" van Wies Platje

Wies Platje presenteert vanmiddag een waardevol boek over marinespionage tijdens de Koude Oorlog. Daarvan was tot nu toe niet veel bekend en Wies is dus min of meer een pionier op dit terrein van de inlichtingengeschiedenis. Geschiedenis schrijven is iets afsluiten. Wie geschiedenis schrijft brengt iets opnieuw tot leven, maar geeft door het te beschrijven het tegelijk een vaste vorm en draagt daarmee zijn onderwerp ook min of meer ten grave. Geschiedenis schrijven lijkt daarmee wel een beetje op fotografie. Het houdt dat leuke vakantiemoment vast of vereeuwigd die bruilofsreceptie en op dat kiekje van tien jaar oud zien we dus ome Piet of tante Truus, die inmiddels niet meer onder ons is.

Tegelijk is geschiedschrijving volgens een van de grootste historici die Nederland ooit voortbracht, Pieter Geyl, een man die overigens ook nog voetsporen heeft liggen in de intelligence, een discussie zonder eind. Weliswaar neemt het afzonderlijke geschiedverhaal vaste vorm aan in een artikel, boek of zouden wij er nu bij zeggen elektronische publicatie, maar de geschiedenis zelf neemt geen vaste vorm aan. Op grond van nieuwe bronnen, gewijzigde perspectieven en veranderde inzichten wordt ons beeld van het verleden telkens bijgesteld. Een communistische spion die als Duits diplomaat in de jaren dertig in Nederland actief was, Wolfgang baron zu Putlitz, heeft ooit voorgesteld en dat was nog ten tijde van het hoogtepunt van de Koude Oorlog dat er ergens een neutraal gebied zou moeten worden geschapen waar spionnen van Oost en West in een bejaardenhuis met elkaar de intelligence games en veldslagen van de Koude Oorlog dagelijks zouden kunnen bediscussiëren en herbeleven. Als locatie had hij de niet onaantrekkelijke Franse Riviera in gedachten.

Als we even afstand nemen van die wat al te plastische vorm van een discussie zonder eind over een afgesloten periode, dan moeten wij vaststellen dat de geschiedschrijving over spionage in de Koude Oorlog toch neerkomt op zoiets als een discussie zonder einde of in elk geval erop zou moeten neerkomen. Een van de mooiste boeken in dit opzicht is *Battleground Berlin*, waarin de spionnenmeesters David Murphy en Sergei Kondrashev de geschiedenis van die frontstad van de Koude Oorlog schrijven, profiterend van hun persoonlijke kennis en betrokkenheid en van inzicht in inmiddels vrijgegeven documenten en verschenen publicaties.

Een wezenlijk element van geschiedschrijving als discussie zonder eind is dat het altijd gaat om geschiedschrijving vanuit het perspectief van het heden. Zo heb ik ook het manuscript van Wies gelezen. Met de kennis van nu, zoals onze demissionaire premier zou zeggen, wat zoveel wil zeggen als: morgen kijken we er misschien nog weer anders tegen aan. Tegen die achtergrond wil ik proberen nu een voorlopige en bescheiden balans op te maken van spionage in de Koude Oorlog, die op zich weer kan bijdragen tot die discussie zonder eind of nog iets bescheidener tot een goed gesprek straks tijdens de borrel. Ten eerste constateer ik dan dat de Koude Oorlog op spionageterrein definitief afgesloten is. Dat wil niet zeggen dat Rusland geen buitenlands politieke ambities meer heeft die tot confrontatie met het Westen kunnen leiden en dat wil ook niet zeggen dat spionage daarin geen rol meer zou spelen, maar de Koude Oorlog als tijdvak in de spionagegeschiedenis is definitief over. Dat

was een periode waarin twee machtsblokken, die gestalte hadden gekregen in het Warschaupact en de NAVO, tegenover elkaar stonden en inzicht probeerden te krijgen in elkaars capabilities en intenties. Doordat het in essentie om twee statelijke partijen ging niet helemaal, ik kom daar nog op terug zat in het spionagewerk een hoge mate van voorspelbaarheid en routine. Een deel van de spionage geschiedde vanuit diplomatieke vertegenwoordigingen of om ons meer tot het onderwerp van vandaag te bepalen bij officiële vlootbezoeken. Het was dan relatief eenvoudig verdachte personen een staart te bezorgen. In een stad als Washington D.C. ontwikkelde het autoverkeer van KGB en FBI zich indertijd dan ook tot een vorm van cruising.

Deze vorm van eenduidigheid en overzichtelijkheid bestaat niet meer. Om te beginnen heeft het aantal landen dat schade kan aanrichten aan de nationale soevereiniteit van een ander land door verschillende vormen van intelligence zich sterk uitgebreid. Het toenmalige BVD-hoofd Docters van Leeuwen sprak in dit verband van een schiettent, waarin men van alle kanten onder vuur genomen kon worden. Als er tijdens de Koude Oorlog bij bestrijders van spionage al een vorm van paranoia kon ontstaan die aangeduid wordt met het begrip *wilderness of mirrors*, dan zijn de kansen daarop intussen sterk uitgebreid. Dat Syrië en Iran soms onder n hoedje spelen zal niemand verwonderen, maar er zijn onwaarschijnlijker combinaties van spionerende en terroriserende landen mogelijk.

Overigens past hier een kleine kanttekening. Juist omdat sommige Oostblokstaten hun bepantsering tegen spionage vanuit het Westen zo sterk wisten op te voeren, was het soms verleidelijk voor westelijke diensten om te spioneren via de band van bevriende staten, bijvoorbeeld Italië, wanneer het erom ging inzicht te krijgen in de jongste koers van Moskou. Bovendien waren de belangen om te weten wat bondgenoten en vrienden deden soms groter. Voor een klein land als Nederland was het veelal van meer belang te weten welke standpunten andere landen zouden innemen binnen de NAVO of de Europese Gemeenschap dan inzicht te krijgen in het reilen en zeilen in het Oostblok, omdat de Nederlandse buitenlandse politiek van relatief weinig invloed was op het Oost-Westconflict.

Een andere reden waarom het post-Koude Oorlogstijdperk er op spionagegebied zo anders uitziet dan de Koude Oorlog is de toegenomen dreiging van niet-statale groepen. Het maakt nogal wat uit of je een min of meer permanente observatie- en volgploeg kunt stationeren met het oog op de activiteiten van de tweede ambassade-secretaris van de Sovjet-Unie of dat je moet zien uit te vinden welke jongens en meisjes in huiskamers bezig zijn zodanig te radicaliseren dat ze mogelijk terroristisch geweld zullen gebruiken, om van de zogeheten zelfontbranders of loners nog maar te zwijgen.

Van spionage merkten tijdens de Koude Oorlog de meeste mensen vrij weinig. Er was wel eens een merkwaardig bericht over een duiker die in de haven vlakbij een Russisch schip dood was komen boven drijven; er werd wel eens een dissident uit het Oostblok op mysterieuze wijze om het leven gebracht; en ja, waarom die enorme antennes daar in het landschap stonden was ook niet helemaal duidelijk. Maar bijna niemand in het Westen hoefde de indruk te hebben dat spionage hem of haar erg raakte. Dat maakte geheimhouding van zowel spionageactiviteiten als contraspionage relatief eenvoudig. Hier was de hogere staatsraison in het geding en daar kon je beter geen vraagtekens bij plaatsen. Het is, ook nu de Koude Oorlog voorbij is, verbazingwekkend hoeveel mensen hun diensten beschikbaar hebben gesteld voor inlichtingen- en veiligheidsdiensten, vaak tegen een hoge persoonlijke prijs, en die er ook nu nog steeds niet over

praten. Denk aan de mensen die min of meer de banden met familie moesten doorsnijden om te infiltreren in de communistische partij; denk aan bepaalde professionals die hun beroepscode opzij schoven voor wat zij meenden dat een hoger doel was; denk aan de mannen en vrouwen die bij nacht en ontij een dubbelleven leidden voor de organisatie die bij het grote publiek bekendheid kreeg als Gladio; en denk aan de koopvaardijofficieren die soms benauwde uurtjes beleefden als zij op verzoek van bijvoorbeeld de Marine-inlichtingendienst MARID fotos namen in Russische of Chinese havens. Geheimhouding en het *need to know-beginsel* zijn ook na de Koude Oorlog vaak nog gehandhaafd en tot spijt van journalisten en historici wordt menig Koude Oorlogsgeheim mee in het graf genomen.

Nu de dreiging is veranderd en terrorisme belangrijker is geworden dan spionage menen politiek, journalistiek en het grote publiek min of meer ook een *need to know* te hebben. Het gaat ook niet langer om spionnen om wie nog een zekere air van gentlemanship hangt, maar het gaat potentieel om broeders en zusters die leven onder het eigen volk. Bestrijding van dat gevaar kan niet anders dan een heftig maatschappelijk debat opleveren en dat vereist een bepaalde mate van transparantie. Het vereist ook een verdergaande penetratie door veiligheidsdiensten van de eigen maatschappij met alle risico's van dien en leidt bovendien tot een steeds grotere noodzaak om informatie te delen tussen verschillende overheidsinstanties, *to connect the dots*, zoals de Amerikanen dat noemen. In plaats van een *need to know* is in retorische zin de inlichtingenwereld ervan overtuigd dat er nu een *need to share* is. In de praktijk blijkt dat die gevoelde noodzaak niet altijd tot optimale resultaten leidt. Niettemin is er in dit opzicht veel veranderd ten opzichte van de Koude Oorlog. Niet alleen tussen diensten op nationaal niveau, maar ook in de internationale samenwerking. Welke nationale dienst zou graag in de positie terechtkomen om bijvoorbeeld aan de Amerikanen te moeten uitleggen dat zij niet ogenblikkelijk op de hoogte zijn gesteld van een terroristische dreiging ten aanzien van een Amerikaans doel? Het afgelopen decennium heeft dan ook een enorme proliferatie te zien gegeven van samenwerkingsverbanden tussen inlichtingen- en veiligheidsdiensten in de strijd tegen het terrorisme, officieel en officieus. Terwijl minister Rumsfeld van Defensie de Franse en Duitse bondgenoten uitmaakte voor alles wat lelijk is, werkten de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van deze drie landen achter de schermen zeer nauw samen. Het was een enorme verandering ten opzichte van de situatie in de Koude Oorlog waarbij de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van diverse landen vaak met dezelfde zaken bezig waren en veelal zelfs bewust bepaalde activiteiten doubleerden.

Samenwerking leidt echter ook tot afhankelijkheid. De mate van bereidheid tot samenwerking kan afhankelijk zijn van de politieke conjunctuur. Nationaal belang en nationaal gepercipieerde dreiging zijn niet zaken die helemaal van de aardbodem verdwenen zijn. De technologische ontwikkeling is sinds het eind van de Koude Oorlog, zon twintig jaar geleden, sterk voortgeschreden. Niet alleen de uitgaven voor inlichtingenwerk verschillen sterk per land, dat geldt ook voor de mate waarin inlichtingen- en veiligheidsdiensten samenwerken met andere sectoren van de samenleving, zoals industrie en academische wereld. In hoeverre leidt samenwerking tussen inlichtingen- en veiligheidsdiensten dan niet tot kolonisering door de sterkste partner? En hoe ver zijn we dan wel of niet verwijderd van de situatie ten tijde van de Koude Oorlog?

Een wezenlijk verschil met de situatie tijdens de Koude Oorlog is in elk geval de factor tijd. Ten tijde van de Koude Oorlog moest, wilde de grote dreiging van het communisme zich manifesteren, er gemobiliseerd worden. Dat was iets wat hoe dan ook een bepaalde tijd vergde en massale bewegingen met zich

meebracht. Spionage was er om daar de vooraankondiging van te zijn, maar het liep toentertijd dus vaak zon vaart niet.

Bij de dreiging van terroristische aanslagen kan het moment tussen verkregen inlichtingen en de beoogde aanslag daarentegen zeer kort zijn. Dat vergt een bepaalde aanpak. Niet voor niets is het aantal ambtsberichten van de AIVD zo sterk toegenomen. En onvermijdelijk is dan dat er soms beslissingen moeten worden genomen die er vanuit de leunstoel anders uit zouden hebben gezien. Nog veel revolutionairder is de terugdringing van de factor tijd in de sfeer van de militaire inlichtingen. In luttele secondes flitsen inlichtingen van het slagveld naar het militaire hoofdkwartier en vandaar weer terug naar commandanten en piloten. Meer dan ooit moet intelligence daarom real time intelligence en actionable zijn.

Met enige goodwill valt daarom de zogeheten intelligence cycle, met zijn zijn opeenvolgende processen van behoeftestelling, prioritering, middelentoewijzing, vergaring, bewerking, evaluatie, analyse en disseminatie, nog wel als analytisch instrument te gebruiken. Maar in de praktijk ontstaan er werkwijzen waarin processen ineengevoegd zijn of zelfs helemaal worden overgeslagen.

Dit roept de vraag op in hoeverre bestudering van de tijd van de Koude Oorlog nog een leidraad kan zijn voor het actuele inlichtingenwerk. Ik denk dat het antwoord daarop niet eenduidig kan zijn. Veel is veranderd, maar sommige basisprincipes zijn gelijk gebleven. En we zouden er bijvoorbeeld verkeerd aan doen de dreiging van spionage te onderschatten in het licht van de dreiging van terrorisme. Wl moet er een besef zijn dat, hoewel inlichtingen- en veiligheidsdiensten in hun moderne gestalte vorm hebben gekregen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de daarop volgende Koude Oorlog, we het inlichtingenwerk los moeten kunnen denken van die ontstaansgeschiedenis. Er zijn andere tijden en veelal andere behoeften en een nieuwe intelligence revolution zou misschien niet misplaatst zijn. Tegelijk is er in de culturele sfeer vaak grote consistentie over de tijd heen. Zoals in de algemene militaire sfeer er steeds meer aandacht is voor nationale culturen en stijlen van oorlogvoering, zo zou die er ook moeten zijn op het terrein van het inlichtingenwerk. Nationale inlichtingenculturen en stijlen bepalen de gedragingen van vriend en vijand.

En dan is er nog een laatste maar zeker niet de minste reden om het inlichtingenwerk uit de Koude Oorlog te bestuderen en te boek te stellen. In een tijdvak als het huidige waarin personele mutaties bij inlichtingen- en veiligheidsdiensten veel frequenter zijn geworden dan ten tijde van de Koude Oorlog het geval was, is er des te meer noodzaak om een esprit de corps onder medewerkers tot stand te brengen. Wat ten tijde van de Koude Oorlog min of meer vanzelf gebeurde, moet nu bewust tot stand worden gebracht. Een van de manieren om dat te doen is aandacht te besteden aan de geschiedenis en de tradities van het eigen werk. En ik vind het daarom passend dat Wies, die voor mij altijd een verpersoonlijking is geweest van het onderdeel dat hij heeft gediend, deze bijdrage levert aan de kennis van het maritieme inlichtingenwerk. Zijn boek biedt een mooi en rijk geïllustreerd overzicht van een nog niet volledig vervlogen tijd. Het is geen ode aan vergane glorie, maar eerder een zoektocht om te zien hoe ver Wies en zijn collega's er indertijd naast zaten of niet. Er wordt tegelijk een balans opgemaakt van een tijd, een activiteit en het eigen leven. Die zoektocht heeft vorm gekregen op een manier die van een inlichtingenman verwacht mag worden: het is met grote zorgvuldigheid opgetekend. En ik kan zowel de auteur als de uitgever dan ook niets beters wensen dan wat in inlichtingenjargon heet: een goede disseminatie.

